

Метафоричний образ війни в українській пресі ХХ – початку ХХІ століття

Одним із важливих напрямків лінгвістичних студій, пов'язаних із проблемою співвідношення мови і мислення, є дослідження мовної картини світу (МКС), під якою розуміють «відповідне кожному конкретному періоду бачення, сприйняття й розуміння світу в усій його розмаїтості» [5:3]. У сучасному мовознавстві вивчаються різні типи МКС: фольклорна (О.О. Селіванова, В.Д. Ужченко, М.І. Філон), поетична (В.С. Калашник, Л.А. Лисиченко, Л.Г. Савченко), гендерна (Л.О. Ставицька), соціолектна (Л.А. Лисиченко, Л.О. Ставицька), публіцистична, або журналістська (Г.Я. Солганик, В.Д. Мансурова), картини світу. Дослідники почали говорити про феномен публіцистичної картини світу як окремого різновиду МКС зовсім недавно, тому на сьогодні маємо лише поодинокі роботи, присвячені аналізу публіцистичної картини світу (Г.Я. Солганик [15; 16], В.Д. Мансурова [8; 9]), чим і зумовлена актуальність нашої роботи. На думку Г.Я. Солганика, у кожний великий період існує своя публіцистична картина світу [15:28]. Журналістська картина світу виникає в ході масово-комунікаційної взаємодії і є «“спеціальним”, окремим проявом інформаційної картини світу» [9]. Її подає соціуму система журналістики, що є феноменом інформаційного суспільства [8:99–100]. Мовна картина світу, витворювана в ЗМІ, відрізняється особливим ракурсом бачення реальності, зумовленим передусім ідеологічними приписами певного замовника, які й утілюються в дискурсі преси: «ЗМІ формують особливий тип мовлення – мовлення, яке керує» [14:51].

До сфери наших інтересів належать ті періодичні видання, які мають політичну спрямованість. Для розгляду зорієнтованої таким чином преси винятково важливою й плідною є ідея Р. Барта. Вона полягає в тому, що «будь-який політичний режим має своє власне письмо, чия історію ще треба буде написати... письмо показує будь-яку владу, і як

те, що вона є, і як те, чим вона видається; воно розкриває і те, якою ця влада є насправді, і те, якою вона хотіла б виглядати» [1:317]. Тому об'єктом нашого дослідження є фрагмент мовної картини світу, витворюваної в дискурсі української преси протягом ХХ – початку ХХІ ст., а саме метафоричний образ війни. Мета роботи полягає в дослідженні динаміки типів метафоричних моделей війни та виявленні їх ролі в дискурсі української преси різних періодів і, відповідно, у витворуванні пресою МКС.

В українському й зарубіжному мовознавстві існує чимало робіт, автори яких досягли вагомих результатів у дослідженні мовного вияву поняття *війна*. Так, А.А. Бурячок у статті [2] і монографії «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» [3] на матеріалі української, російської та білоруської мов здійснює ґрунтовний аналіз складу й структури, а також системних зв'язків макрополя «ворожо-воєнних відносин між державами, народами» з центром *війна* та належних до його складу мікрополів. Зокрема, учений з'ясовує стилістичне забарвлення та сфери вживання одиниць відповідного макрополя, простежує динаміку й частоту функціонування досліджуваних лексем на різних етапах розвитку східнослов'янських мов. Вужчий аспект проблеми – функціонування традиційної поетичної фразеології на позначення битви в мові преси та художньої літератури – розглядає Л.І. Коломієць [7].

З поширенням ідей когнітивної лінгвістики з'являється низка робіт, де на матеріалі різночасових українських і російських текстів досліджено окремі аспекти концепту ВІЙНА, як-от: концептуальний зміст фрейму «збройне протистояння» (У.О. Карпенко [6]), образ людини в структурі відповідного концепту (Г.С. Єлизарова [4]), використання в сучасній пресі метафор із військової сфери (О.А. Сербенська [13:137–140], Л.В. Семиво-

лос [12]); здійснено спробу моделювання цього концепту на матеріалі російської мови (В.А. Маслова [10:203–229]), зокрема XVII ст. (Н.В. Поспехова [11]).

Отже, можна говорити про те, що місце метафоричної реалізації поняття *війна* в механізмах витворюваної в пресі МКС є недостатньо дослідженим.

З точки зору ідеологічної спрямованості дискурс української преси ХХ–ХХІ ст. є неоднорідним. У часи між революцією 1905 р. і встановленням на Україні радянської влади вітчизняна преса була переважно національно спрямованою, розрізняючись при цьому політичною орієнтацією. У радянський період дискурс преси набув монолітності й транслиував програму однієї спрямованості – комуністичну. Зараз же дискурс ЗМІ є мозаїчним і поліоцінним, репрезентуючи різні політичні погляди.

Аналізуючи дискурс української преси, ми виокремили кілька типів показових метафоричних моделей, які формують образ війни ХХ–ХХІ ст., побачений і омишений журналістом (стихийна, зорова, антропоморфна, акціональна, артефактна, морбальна метафори).

Передусім у субстанційному типі метафори, що був поширений у тоталітарний період (особливо в 30–40-і рр.), війну уподібнено до океану, виру на основі сем ‘безмежність’, ‘бурхливість’, ‘затягування’ («... *кинути все людство у вир війни*» [Партробітник України. – 1945. – № 5–6. – С. 12]). Логіка розгортання метафоричної моделі диктує й відповідну репрезентацію ворожих таборів. Ідеологічна настанова на позиціонування Радянського Союзу як непереможного зумовлює його позитивну метафоричну характеристику в межах цієї моделі. За ознакою стійкості, витривалості й переборення труднощів у небезпечній ситуації СРСР схарактеризований як скеля («*Серед цих бурхливих хвиль економічних струсів і воєнно-політичних катастроф СРСР стоїть окремо, як скеля*¹, продовжуючи свою справу соціалістичного будівництва і боротьби за збереження миру» [Партробота в колгоспі. – 1934. – № 1. – С. 4]; «*Радянський Союз, як могутня скеля серед вируючого океану війни, витримав найсильніші удари гітлерівської воєнної машини*» [Агітатор. – 1944. – № 7. – С. 11]). Натомість його антиподів у радянському дискурсі наділено хисткістю, нестійкістю й уподібнено

в межах цієї метафоричної моделі до корабля, що зазнає аварії («... *в капіталістичному кораблі зяяла жахлива пробойна*» [Більшовик України. – 1930. – № 18. – С. 4]). Отже, через метафору можна інтерпретувати не тільки назване нею явище дійсності, а й тих, хто діє в цій ситуації, асиметрично – знижено чи вивисшено – характеризуючи ідеологічних супротивників.

В іншому різновиді субстанційної метафори, популярному насамперед у 40–60-і рр., війна на основі перенесення сем ‘загрузання’, ‘бруд’ може інтерпретуватися і як болото («*Все глибше втягується капіталістичний світ в трясовину другої імперіалістичної війни*» [Соціалістична культура. – 1941. – № 1. – С. 3]; «*Правлячі кола США все глибше залізують у трясовину брудної війни у В’єтнамі*» [Сільські вісті. – 1967. – № 281. – С. 3]). Прикметно, що болото, на відміну від океану, який має і негативні, і позитивні конотації, позначене тільки негативними. Тому цей тип метафори може бути застосованим лише щодо ідеологічного супротивника.

Іншим типом субстанційної метафори є уподібнення війни до руйнівної стихії вогню, що швидко поширюється, і її дуже складно зупинити. Метафора *війни як пожежі* використовується вже в дискурсі української преси 1905–1916 рр. («*Чи воно² те огнище балканське перекидається по світові...*» [Маяк. – 1913. – № 6. – С. 2]). Надуживання цією метафорою в радянському дискурсі спричинило появу значної кількості штампів у мові преси тоталітарного періоду: *вогнище війни, роздмухати полум’я нової війни* («*Далекий схід – вогнище нової війни*» [На варті. – 1933. – № 3. – С. 1]; «*...вогнище агресії на заході знищено*» [Партробітник України. – 1945. – № 5–6. – С. 14]; «*...шалено намагаються роздмухати полум’я нової війни*» [Дніпро. – 1951. – № 10. – С. 116]).

Метафора війни як грози, бурі, беручи початок у фольклорній картині світу, узвичаюється в дискурсі української преси 1905–1916 рр. («*Ще не розвіялися темні хмари над європейським небосхилом* [про війну на Балканах – К.К.]» [Маяк. – 1913. – № 7. – С. 2]) та експлуатується протягом усього існування тоталітарного дискурсу, перетворюючись на штамп («*Але Далекий Схід – критий хмарами. Звідти може розразитись воєнна гроза*» [На варті. – 1934. – № 2. –

¹ Ми розглядаємо порівняння як метафору в широкому розумінні (згідно з когнітивним підходом).

² Цитати наводимо відповідно до правопису й пунктуаційного оформлення оригіналу.

С. 9]; «...хмари імперіялістичної навали насуваються на нашу країну» [Агітація і пропаганда. – 1927. – № 3–4. – С. 11]; «Суне землею чорна ворожа навала, хмари криваві заступили сонце» [Зміна. – 1962. – № 5. – С. 3]; «Цвітуть сади. Хороше. Мирно. Але темні хмари “холодної війни” знову загрожують світові» [Радянська жінка. – 1980. – № 5. – С. 1]).

Сучасна метафора війни як смерчу є рідковживаною й здебільшого надає викладу образності, підкреслює особливості війни як великої руйнівної сили («Смерч Громадянської війни найбільше зачепив населення східних губерній України, які були ареною жорстоких бойових дій» [Дзвін. – 1993. – № 4–6. – С. 97]).

Отже, стихійна метафора війни є сталою в дискурсі української преси, простежуючись, за нашими спостереженнями, у різних своїх виявах до 90-х рр. Невживання цього типу метафори зумовлено, на нашу думку, її переходом у штампи. Основними функціями такої метафори є зображальна й прагматична, адже інтерпретація війни як стихії додатково наголошує на руїні й жасі, які несе війна. Метафора війни як пожежі згідно зі станом речей у реальному світі потребує пошуку винуватця, що й спричинило закономірну появу зумовленого логікою метафоричного мислення штампа *палії війни*, яким позначалися ідеологічні супротивники СРСР.

Персоніфікація війни (антропоморфна метафора) також переносить відповідальність, але вже навіть не на противника, а на саму війну («...коли брат іде на брата, коли летіє безневинна кров, а доля країни непередбачувана, тому що та була майже у руках війни-лиходійки» [Україна і світ сьогодні. – 2004. – № 51. – С. 1]). Осуд цього явища здійснюється через негативну оцінку, зафіксовану у внутрішній формі номена на позначення війни: *лиходійка* – та, що чинить лихо.

Як бачимо, аналіз продуктивних типів метафор, покликаних подати світ під певним кутом зору, дозволяє простежити механізми побудови ідеологізованої МКС. Так, у 30-і рр. була поширеною зорова метафора війни як марева, примари («Примара війни стає все загрозливішою, все більшою» [Коллективіст України. – 1930. – № 14. – С. 1]; «В зоні Тихоокеанського басейну японські мілітаристи загрожують людству кривавим маревом війни з Далекого Сходу» [Під марксистсько-ленінським прапором. – 1935. – № 4. – С. 15]). Ідеологічною настановою, що зумовила виникнення такого типу метафори,

є наголошування на постійному перебуванні Радянського Союзу в стані ворогів і нагадування про загрозу.

У ХХ ст. з розвитком технологій уподіблення війни до механізму стає продуктивним типом метафоричного перенесення («Війна механізується, машинізується, індустріалізується, перетворюючись тим самим на величезну досить складну фабрику винищення людей» (К. Ворошилов) [На варті. – 1934. – № 2. – С. 3]). Отже, в артефактній метафорі смертоносного механізму війна розглядається як невблаганна й тотальна. Проте, крім констатації змін у технологіях і характері війни, фіксуємо настанову автора й на посилення в читача страху та відрази до війни.

Різновид метафоричного перенесення *війна як машина* виражається в сталій і досить продуктивній моделі (*воєнна машина, військова машина*), що функціонує протягом тривалого часу (із 40-х рр. ХХ ст., на які прийшовся її пік, і до сьогодні).

Нездоровий стан суспільства покликана відобразити метафора війни як хвороби («Повітря політичне перейняте лихоманкою наступаючої великої війни» [Сніп. – 1912. – № 10. – С. 1]). Такий тип метафоричного перенесення фіксує неоднозначну точку зору автора, оскільки хвороба є негативним явищем, проте до хворого ставляться співчутливо.

У метафорі *війни як бійні* (інколи – бою, збройної сутички як бійні) явно виражено інтенцію номінанта – гостро засудити війну й тих, хто її розв'язує. Унаслідок такого метафоричного перенесення автор може йменувати війну *бійнею, різнею, різаниною, м'ясорубкою*, представляючи воєнків як гарматне м'ясо й наголошуючи на нерівноправності сил та обов'язковій загибелі солдат як «слабких світу цього» («Жовтень вирвав СРСР з пазурів світової бійні» [Агітація і пропаганда. – 1927. – № 2. – С. 79]; «І солдати не будуть тепер тільки безсловесним, німим гарматним м'ясом, призначеним лише для жерла крицевої м'ясорубки-війни» [На варті. – 1933. – № 2. – С. 9]; «...втягнення в імперіялістичну різанину мільйонів мас трудящих і обернення їх на гарматне м'ясо» [Металеві дні. – 1930. – № 6. – С. 68]; «Злочинною бійнею в Чечні російська державна машина продемонструвала цілковиту зневагу до елементарних прав та життів власних громадян, – що вже казати про чужих?» [Народна газета. – 1997. – № 3. – С. 1]). З внутрішньої форми номенів-метафор війни (*бійня, різня, різанина*) можна відновити семантику твірних дієслів *спрямо-*

ваність дії на об'єкт для його знищення та їх сполучуваність: S – P – O, де неможливим є спротив об'єкта. Лексеми *війня*, *м'ясорубка* в прямому значенні вживаються в ситуації, пов'язаній із тваринами / їхнім м'ясом. Отже, і в переносному значенні людина мислиться як тварина або сировина.

Така метафора – війни як бійні та солдатів як гарматного м'яса – є можливою тільки в тому контексті, де метою автора є осуд війни й утвердження цінності людського життя. Прикметно, що в такий спосіб війну можна поціновувати з ідеологічних позицій, щоб засудити супротивника (як це й робилося в тоталітарний період), а також із позиції її рядового учасника («Формально на ОМОН скидають безліч безглузвих завдань. Пріміром, загін посилається у "нічне патрулювання". – Навіщо я чекатиму, коли моїх людей відстрілюватимуть, як куріпок? – здивовано розводить руками Мягков. – Я не розумію, ким на цій території [у Чечні – К.К.] є ми. Хіба що гарматним м'ясом» [Політика і культура. – 2003. – № 36. – С. 19]). У наведеному висловлюванні для посилення настанови автора використовуються дві метафори-чні моделі: вище згадана та війни як полювання, де ОМОН поданий як жертва, причому через вислів *відстрілюватимуть, як куріпок* номінант осмислює людину як тварину.

Таким чином, у дискурсі української преси 1905–1916 рр. були поширеними субстанційні метафори війни як пожежі й грози, бурі,

зрідка вживалась і метафора війни як хвороби. Традиція використання субстанційних метафор була підхоплена радянською пресою, де ці та інші види такої метафори перетворились у штампи. У 20–30-х рр. через екстралінгвальні причини виникає артефактна метафора війни як механізму, машини й підтримується прагматичними настановами номінантів. Антропоморфна метафора війни й метафори війни як полювання, смерчу використовуються зрідка (відповідно до завдань автора). Метафора війни як бійні побутує протягом усіх аналізованих періодів.

На нашу думку, породження певної метафори або застосування вже наявної зумовлене, крім чергування експресії й стандарту, традицією використання мовних засобів у дискурсі преси, а також відштовхуванням від штампів. Важливими є й екстралінгвальні чинники: розвиток технологій, тип ідеологічної настанови, комунікативні тактики. Крізь призму цих метафор учасники війни можуть мислитися: і позитивно, і негативно (метафора океану); тільки негативно (метафора болота); сприйматися із співчуттям як її жертви (антропоморфна метафора, метафори бійні та полювання).

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо вивчення інших способів конструювання витворюваної в ЗМІ мовної картини світу (засобами словотворення, унаслідок евфемізації тощо).

Література

1. Барт Р. Нулевая степень письма // Семиотика. – М., 1983. – С. 306–349.
2. Бурячок А.А. Принципи моделювання семантичних полів лексик (на матеріалі східнослов'янських назв політичних відносин) // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 41–47.
3. Бурячок А.А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. – К., 1983.
4. Єлизарова Г.С. Образ человека в структуре концепта «война» // Вісник Харк. ун-ту. – № 632. – Серія філологія. – Х., 2004. – С. 23–26.
5. Калашиник В.С. Образно-смысловая едність як засіб і знак у поетичній мовній картині світу // Вісник Харк. ун-ту. – № 519. – Серія філологія. – Вип. 32. – Сучасні філологічні студії: Аналіз та інтерпретація. – Х., 2001. – С. 3–11.
6. Карпенко У.О. Концептний зміст фрейму «Збройне протистояння» у російській культурно-мовній традиції: Автореф. ... канд. філол. наук. – К., 2006.
7. Коломієць Л.І. Поетична традиційна фразеологія на позначення битви // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 59–62.
8. Мансурова В.Д. Журналистская картина мира как становление медиасобытий // Вестник Моск. ун-та. – Серія 10. Журналистика. – 2002. – № 6. – С. 99–108.
9. Мансурова В.Д. Журналистская картина мира как фактор социальной детерминации. – Барнаул, 2002: аннотация // <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/114818.html>.
10. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М., 2006.
11. Поспехова Н.В. Концепт «война» в текстах «Вестей-курантов» (1600–1660) // Веснік БДУ. – Серія 4. – 2004. – № 2. – С. 54–59.
12. Семиволос Л.В. Прагматичні аспекти використання метафори у публіцистичному тексті // Вісник Харк. ун-ту. – № 572. – Серія філологія. – Х., 2002. – С. 136–140.
13. Сербенська О.А., Волощак М.І. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К., 2001.
14. Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века). – СПб., 2002.
15. Солганик Г.Я. О структуре и важнейших параметрах публицистической речи (языка СМИ) // Язык современной публицистики: сб. статей / Сост. Г.Я. Солганик. – М., 2005. – С. 13–30.
16. Солганик Г.Я. Современная публицистическая картина мира // http://www.gramota.ru/mag_arch.html?id=6.

АННОТАЦИЯ

Автор на материале украинской прессы XX – начала XXI ст. рассматривает различные типы метафор войны, а также факторы, послужившие причиной их возникновения. Анализирует некоторые механизмы возникновения идеологизированной языковой картины мира, создаваемой в прессе.

SUMMARY

The author considers the different types of the metaphors of the war as well as the reasons which have determined their appearance on the material of the Ukrainian press of the XX century and the beginning of the XXI century. Some mechanisms of an origination of created in a press ideological language picture of the world is analyzed.